

---

# ***ІСТОРИЯ УКРАЇНИ***

---

## ВПЛИВ І. Г. ХАРИТОНЕНКА НА РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

*Проаналізовано особливості розвитку цукрової промисловості Росії та України в другій половині XIX ст., вплив І. Г. Харитоненка на економічний розвиток цукрової промисловості Російської імперії.*

**Ключові слова:** цукрозаводчик, цукрова промисловість, купець, синдикат, монополія.

*Проанализировано особенности развития сахарной промышленности России и Украины во второй половине XIX в., влияние И. Г. Харитоненко на экономическое развитие сахарной промышленности Российской империи.*

**Ключевые слова:** сахарозаводчик, сахарная промышленность, купец, синдикат, монополия.

*The author analyzes the characteristics of the sugar industry in Russia and Ukraine in the second half XIX c., the impact of I. G. Kharytonenko on the economic development of the sugar industry of the Russian Empire.*

**Key words:** sugar manufacture, sugar industry, merchant, syndicate, monopoly.

Україна, на сучасному етапі, продовжує проводити політику на розбудову відносин із численними країнами Європи і світу. Однак, розвиток багатоаспектних взаємин із Росією носить пріоритетний характер. Важливе місце, яке займає Російська Федерація у зовнішній політиці України, її значна роль у підтримці регіональної безпеки та суттєвий вплив на розвиток вітчизняної міжнародної діяльності безумовно робить цей напрям дослідження актуальним. Політичні, економічні, наукові та культурні відносини між Україною і Росією певною мірою можуть бути прикладом добросусідства і партнерства в Європі й у світовій спільноті.

В Україні постійно зростає величезний інтерес до спільної українсько-російської історії та культури. Крім того, в історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій представників роду Харитоненків, неупередженому висвітленні їх життя і спадщини в контексті українсько-російських взаємин, оскільки, з огляду на ідеологічну заангажованість радянської історіографії та порівняну малодоступність джерел іноземних архівосховищ, ґрунтовних спеціальних праць із даної теми створено не було. Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності цього

роду зумовлюється ще й тим, що громадянська позиція його кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашого часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Харитоненків в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів та методів на матеріалах вивчення економічної, культурної, сімейної, громадсько-політичної історії України і Росії при дослідженні феномена роду в цілому. Одним з основних методів дослідження при вивченні історії роду Харитоненків виступає просопографічний. Цей метод дає можливість зосередитися на вивченні головної дійової особи, на історичній долі людини (групи людей). Крім того, він являє собою яскравий приклад міждисциплінарних підходів, поєднуючи в собі напрацьовані істориками-джерелознавцями прийоми вивчення масових джерел, процедури дослідження суспільства, запозичені у соціологів, методики проведення аналітичних досліджень та ін.

Мета статті – визначити ступінь впливу І. Г. Харитоненка на розвиток цукрової промисловості Російської імперії.

Серед сучасних дослідників, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, необхідно назвати таких науковців, як: І. Шудрик [1; 2], Л. Даниленко [3; 4], О. Козлов [5], Д. Н. Григорьев [6], С. І. Посохов [7].

Цукрова промисловість – галузь харчової промисловості, яка виробляє як основну продукцію цукор-пісок і рафінад. На Україні це одна з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості, продукція якої до 1914 року була найважливішим предметом експорту.

У XIX ст. цукрова промисловість стрімко розвивалася. У 1825 р. в Росії нараховувалось тільки 7 цукрових заводів, у 1830 р. – більше 30, у 1836 р. – 57, у 1844 р. – 206, у 1856 р. – 376 [8, с. 7]. Перший цукровий завод в Україні було збудовано у 1824 р. в селі Макошині Сосницького повіту Чернігівської губернії. Наступний цукровий завод на теренах сучасної України був збудований в середині 1820-х років у селищі Трошині Канівського повіту Київської губернії, а вже наприкінці 20-х років XIX ст. появились заводи у Подільській, Харківській та Полтавській губерніях. Особливо швидко розгортається будівництво цукрових заводів на наших землях у другій половині 1830-х років. У 1847 році в Україні було вже 109 цукрових заводів, або більше 62 % цих підприємств у всій царській Росії (не враховуючи польських губерній) [9, с. 19].

Достеменно відомо, що Іван Харитоненко вийшов із селянської родини. Але дані щодо його народження в різних джерелах не співпадають і потребують додаткового дослідження.

В «Енциклопедичному словнику» Брокгауза і Єфрона є довідка про Івана Герасимовича Харитоненка (1820-1891): *«Капіталіст-благодійник. Син селянина слободи Нижньої Сироватки, Сумського повіту, Харківської губернії, Харитоненко здобув освіту в сільській парафіяльній школі. Склав собі величезні статки і став одним із найбільших російських цукрозаводчиків».*

За даними Інституту генеалогічних досліджень (програма «Російські Династії») відзначається, що Іван Герасимович Харитоненко народився 25 вересня 1822 р. Хрещений 26 вересня 1822 р. в Архангело-Михайлівській церкві слободи Нижня Сиро-

ватка. Сумський 3-ї гільдії купецький син (1849); Сумської 2-ї гільдії купець (1862-1863); Сумської 1-ї гільдії купець (з другої половини 1863 р.); 17 травня 1872 р. визначенням Урядового Сенату з дружиною і сином зведений в потомствені почесні громадяни (Указ по Департаменту Герольдії від 31 серпня 1872 р. № 6895); 9 квітня 1876 р. отримав звання комерції радника; статський радник (1885); дійсний статський радник (1886-1891). Міський голова м. Суми (1872); губернський гласний (1865-1886). У 1880 р. побудував кам'яну Тихонівську церкву в слободі Нижня Сироватка Сумського повіту. У 1885 р. збудував двоповерховий кам'яний будинок у Харкові вартістю 50 000 руб. і пожертвував його на потреби Харківського університету. Натомість пожертвування 12 серпня 1885 р. урядом засновані при університеті 18 стипендій імені І. Г. Харитоненка, одна імені імператора Олександра II і одна імені імператора Олександра III по 300 руб. кожна. У 1882 р. облаштував Олександрівсько-Невську домову церкву при Сумському реальному училищі, почесним попечителем якого був довгі роки. Заснував торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», який займався торгівлею цукром. У 1874 р. його торговий обіг перевищив 20 млн. рублів сріблом на рік [10].

Одними з перших купецькі цукроварні на Лівобережжі виникли в Харківській губернії, а саме в Лебединському, Сумському, Охтирському та Богодухівському повітах. Основна причина цього явища – сприятливі для засіву буряка природничо-географічні умови в цій лісостеповій північно-західній частині губернії. На Харківщині провідним центром цукрово-рафінадної галузі виступало місто Суми. Саме тут нагромадив свій первісний капітал Іван Герасимович Харитоненко.

У 1850 р. І. Г. Харитоненко переїхав до Сум, відкрив бакалійну крамницю. Одночасно з бакалійною торгівлею він розпочав займатися торгівлею цукром, скуповуючи його у місцевих цукрозаводчиків для Санкт-Петербурзьких купців братів Григорія і Степана Єлисеєвих. Потім купував землі для вирощування цукрового буряка і одночасно скуповував або орендував у менш спритних колег цукрові заводи і проводив їх переобладнання та вдосконалення [11].

Справи його йшли настільки успішно, що поступово він став другим після М. Терещенка цукровим магнатом.

Впродовж другої половини XIX ст. визначальним для сільського господарства Російської імперії було зростання товарного, підприємницького виробництва. Посилювалася спеціалізація. Посіви цукрового буряка почали швидко збільшуватись. На перших порах цукрова промисловість розвивалася майже винятково у поміщицьких господарствах у зв'язку з високими затратами на транспортування цукрового буряка, розміщення цукрових заводів прив'язувалося до сировини.

Подальшому розвитку цукрової промисловості сприяла тенденція переходу на товарне рільництво з постійно зростаючими посівами технічних культур, зокрема цукрового буряка. Але після реформи 1861 р. більшість власників цукроварень збанкрутувала. І. Г. Харитоненко вдало вів бізнес і вже у 1866 році побудував у с. Кияниця (Сумщина) перший власний цукровий завод. Наступний його завод споруджено у с. Красна Яруга (Белгородщина). У 1869 році він звів рафінадний завод у Сумах і назвав його на честь єдиного сина Павловським. Це підприємство було найпотужнішим та найбільшим не тільки на території Лівобережжя, а й у всій Російській імперії. Дані багатьох публікацій дають підстави стверджувати, що такого значного результату завод досяг перш за все завдяки заміні обладнання, задіяного в головних технологічних процесах виробництва. За показниками задіяної робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант. Завод був оснащений за останнім словом техніки. Зокрема, там працювало дев'ять парових двигунів. Павловський рафінадний завод став найпотужнішим в імперії: якщо на всіх 28 підприємствах Сум працювало всього 1 800 робітників, то на Павловському рафінадному – близько 800 робітників, що отримували високу стабільну заробітну плату. Завод виробляв п'ять мільйонів пудів цукру на рік на суму 17,6 млн. рублів.

Прогресивне виробництво Харитоненка швидко нарощувало темпи. У 1874 році

торговельний обіг його підприємств перевищував 20 млн. рублів сріблом. У 1880-1881 роках на заводах І. Г. Харитоненка в середньому на одного робітника вироблялося 177,1 пудів цукру, в той час як в 1862-1863 роках – лише 33,5 пуда. Усі вісім цукрових заводів І. Г. Харитоненка були прекрасно оснащені. Господар особисто закуповував найсучасніше обладнання за кордоном. У харитоненковських цукроварнях працювали водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатор і сатуратори.

І. Г. Харитоненку належало 11 економія та маєтків: у Чернігівській, Харківській, Курській губерніях – загалом близько 100 тисяч десятин землі. У кількох економіях було створено селекційні лабораторії. Елітне насіння буряка та зернових підприємець закуповував у Німеччині й Франції – до 10 000 кг. на рік, засіваючи ними власні заводські поля, а також успішно продаючи [12].

Спеціалізація маєтків була різною. В Ульяновському господарстві (Сумщина) вирощували цукровий буряк, зерно, кормові трави, тут були дослідні поля, млини, ферми племінної худоби, а також ліс – предмет гордості І. Г. Харитоненка, де, крім рубок, проводилися лісокультурні роботи, діяли лісорозсадники, вирубані площі засаджувалися цінними породами дерев. Прибутки від цього маєтку були чималими, наприклад, у 1887 році вони становили 69 000 рублів, у 1888-му – вже 104 774 рубля 52 коп. Янковський маєток (Сумщина) мав вузьку спеціалізацію – вирощування цукрового буряка для тамтешнього заводу. Але прибуток часто давав не менший: у 1887 році – 23 099 рублів 31 коп., у 1888-му – 149 202 рубля 2 коп. [12]. В кожному маєтку була своя контора, підвітна головній конторі Торгового дому «Харитоненко із сином». Торговий дім з'явився у Сумах наприкінці 1860-х років. Іван Герасимович залучив до справ свого єдиного сина Павла, і протягом декількох десятиліть мав гарного помічника та компаньйона. Переймаючи батьківський досвід, Павло Харитоненко (1852-1914) займався комерційними й виробничими справами. Взагалі, персонал

Іван Герасимович добирав прискіпливо, культивуючи чесність та сумлінність. У головній конторі Торгівельного Дому, що знаходилась в Сумах, працювало всього 12 осіб, разом із засновником, прибиральницею і двірником-садівником [13, с. 196].

Бізнес Харитоненків був комплексним. Через контори в Одесі, Харкові, Москві, Томську, Владивостоці, Баку Торгівельний Дім «Харитоненко із сином» продавав цукор власного виробництва. Його постачали до Туреччини, Персії, Китаю, Фінляндії. Якість товару відзначали найвищими нагородами: срібна медаль на Всеросійській виставці в Санкт-Петербурзі (1870 р.), медаль на виставці в Аене (1873 р.), медаль 1-го класу на Міжнародній виставці в Філадельфії (1876 р.), золота медаль на міжнародній виставці в Парижі (1878 р.). У 1882 році І. Г. Харитоненко отримав дозвіл зображувати на своїй продукції двоголового орла й став купцем 1-ї гільдії. Крім того, сім цукрових і один рафінадний заводи торгового дому отримали такі відзнаки: почесний диплом на Всесвітній виставці у Німці в 1884 р., золоту медаль на Всесвітній виставці в Антверпені 1885 р., вищу нагороду на Всесвітній виставці в Парижі у 1889 р., повторення зображення Державного герба на Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді у 1896 р.

12 червня 1865 р. І. Г. Харитоненко нагороджений золотою медаллю на Анненській стрічці для носіння на шії за значні пожертвування на устрій у м. Суми громадської пожежної команди. 31 грудня 1871 р. отримав орден Св. Анни 3-го ступеня за відмінну старанність на службі та значні жертвування при облаштуванні Сумської міської лікарні. 26 червня 1874 р. – орден Св. Станіслава 2-го ступеня. 15 листопада 1886 р. оголошена Найвища подяка за пожертву 30 тис. руб. на побудову храму при Сумському реальному училищі. 28 квітня 1890 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 1-го ступеня за заслуги по духовному відомству [10]. Особливою була нагорода у 1889 році на всесвітній виставці в Парижі – в попередні два роки, коли цукрова галузь переживала кризу, І. Г. Харитоненко зумів утримати високі показники виробництва. У 1887 році на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, який став однією з перших моно-

полій у Російській імперії. У 1890 році І. Г. Харитоненко був одним із головних членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків Російської імперії, страховий капітал його підприємств становив 1 млн. руб. У 1882-1893 роках синдикат об'єднував 203 цукрових заводи – 92 % усіх цукрових підприємств імперії. І. Г. Харитоненко був ініціатором цього об'єднання і став одним із його керівників. Грунтуючись на багатій аграрній продукції в Україні розвивалися легка і харчова промисловість. Україна стала основним виробником цукру в царській Росії і до 1900 р. давала 82 % валового збору в імперії [14, с. 280]. У 1885 р. в імперії було 245 заводів, із них 173 – в Україні. Вони давали всього 21 млн. пудів цукру, а на українські з них припадало 15 млн. пудів. Головними центрами виробництва цукру були Київська, Подільська і Харківська губернії. Цукор посів перше місце в українському експорті.

Помер І. Г. Харитоненко 30 листопада 1891 р. у місті Суми. Похований на Петро-Павлівському цвинтарі міста Суми. На його могилі було встановлено пам'ятник роботи французького скульптора Арістіда Круазе. 8 грудня 1891 р. відбулося засідання Сумської міської Думи, присвячене увічненню його пам'яті. Було вирішено: «...скверу на Покровській площі присвоїти назву саду Харитоненка». На центральній площі м. Суми 1 жовтня 1899 р. сумчани встановили пам'ятник Івану Харитоненку, виконаний за проектом відомих скульпторів А. М. Опекушина й А. Круазе. Пам'ятник простояв до 1924 р., потім був зруйнований і лише влітку 1996 р. був відновлений і повернутий на своє законне місце [11].

Після смерті у 1891 р. І. Г. Харитоненка його син став власником Торгівельного Дому «І. Г. Харитоненко з сином». Станом на 1914 р. П. І. Харитоненко володів сімома великими цукроварними заводами (Віринським, Угроїдським, Янківським, Натальївським, Пархомівським – Харківська губернія; Циглеровським – Полтавська губернія; Оленівським – Чернігівська губернія) та одним з найбільших у Російській імперії – Павловським рафінадним заводом [11]. Його підприємства напередодні Першої світової війни за різними даними оцінювались від 60 до 78 млн. рублів.

Іван Герасимович Харитоненко був власником величезного статку, торгового дому, потужного цукрово-рафінадного виробництва. Його діяльність та внесок у розвиток економіки Російської імперії дозволив суттєво вплинути на економічний розвиток цукрової

промисловості Російської імперії. Дослідник В. Максютенко висловлює припущення: «Якби в царській Росії більшість капіталістів була такою, як Харитоненки, більшовицького перевороту, мабуть, не сталося б» [13, с.196].

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шудрик І. О. Наталівка – перлина Слобожанщини / І. Шудрик. – Х. : Майдан, 2008. – 144 с.
2. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
3. Даниленко Л. А. Підприємницька та добродійна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176-182.
4. Даниленко Л. А. Спонсорська та меценатська діяльність династії цукрозаводчиків Харитоненків / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство : Зб. наук.-поп. ст. / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик. – Х., 2005. – № 3. – 190 с.
5. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) / А. Н. Козлов // Харьковский исторический альманах. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76.
6. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 71 с.
7. Посохов С. І. Пожертвування І. Г. Харитоненка на студентський гуртожиток : епізод з історії Харківського університету [Текст] / С. І. Посохов // Проблемы истории и археологии Украины : Материалы междунар. науч. конф. 16-18 мая 2001 г. – Х., 2001. – С. 144-145.
8. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Тип. акц. общ. «Издательское дело», Брокгауз-Эфрон, 1900. – Т. XXIX. – 478 с.
9. Лаврунішен С. Тернистий шлях відродження / С. Лаврунішен // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 152, 21 серпня. – С. 19-21.
10. Былая слава (Родословная Харитоненко) [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://geno.ru/article/3463/#\\_edn21%23\\_edn21](http://geno.ru/article/3463/#_edn21%23_edn21)
11. Козлов А. К 175-летию со дня рождения И. Г. Харитоненко // Сумское обозрение. – 1997. – № 41 (263), 10 октября.
12. Гамоля Н. Купеческий талант, дворянское благородство / Наталья Гамоля // Контракты. – 2004. – № 5, февраль.
13. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., допов. – К. : Вид-во М. П. Коць ; Ярославів Вал, 2006. – 416 с. : іл.
14. Лановик Б. Д. Історія господарства: Україна і ін.: Підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко ; за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вища шк., 1995. – 480 с.

**РЕЦЕНЗЕНТИ:** д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© О. М. Гайдай, 2011

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2011